

karalja Aleksandra, izvršio je samoubištvo pod nerazjašnjenim okolnostima. Tragično je izgubila život i jedna od služavki na Dvoru, koja je prema nekim podacima mogla da prisustvuje pronalaznju originalnog testamenta kralja Aleksandra.

M. Mišović pominje u tekstu ulogu ruskih emigranata koji su se kretali oko patrijarha Varnave i navodi na mogućnosti da su upravo oni odigrali ključnu ulogu u njegovom uklanjanju. Autor takođe piše i o igrama stranih obaveštajnih službi koje su bile zainteresovane za kraljev testament i drugim zakulisnim radnjama. Mnogi od tih navoda, uključujući i problem samog testamenta, nisu dovoljno argumentovani niti izgrađeni na osnovu potpunih dokaza, već se više temelje na konstrukcijama, mada se mora priznati da splet okolnosti onako kako je predstavljen deluje vrlo uverljivo. Čini se, međutim, da autor na pojedinim mestima vrlo spretno koristi onu građu koja ide u prilog njegovim tezama, zanemarujući dokumentaciju koja govori suprotno. Mišović naime nigde ne pominje kakvi su bili odnosi kralja Aleksandra i kneza Pavla pred kraljev put u Marselj, niti pokušava da analizira političke postupke kneza Pavla, kao što ne daje odgovor na pitanje da li se i koliko politika koju je vodio knez Pavle razlikuje od osnovnih smerova u kojima se kretao kralj Aleksandar. Autor doduše upoređuje memoare Milana Stojadinovića sa zaostavštinom koja se nalazi u fondu M. Stojadinovića u Arhivu Jugoslavije i nalazi neke bitne razlike. Međutim, opšta kretanja u zemlji i oko nje bila su mnogo kompleksnija i zahtevaju dublju analizu mnogih pitanja na koja istoriografija još nije dala prave odgovore, pa se prema tome i od M. Mišovića ne može očekivati da njima da objašnjenje.

Na kraju M. Mišović govori o "pragmatičnoj filozofiji Crkve", tj. o ponašanju visoke hijerarhije SPC oko otkrivanja istine o uzroku smrti svog poglavara, za koju kaže da je "najzagonetniji u nizu nerazjašnjenih događaja". On kaže da se može razumeti zašto su "mudri duhovnici 1937. godine prihvatili logiku Andrićevog junaka iz *Travničke hronike*, po kojoj se ne isplati tragati za istinom od koje se može imati više štete nego koristi", ali se ne može razumeti zašto tu logiku slede i danas. Pravi odgovor na pitanje zašto SPC i dalje čuti treba možda potražiti upravo u nedovoljno istraženim okolnostima i odnosima koji su vladali u Patrijaršiji 1936. i 1937. godine. Pre svega tu je problem delovanja različitih struja među episkopima, njihovih međusobnih trvenja i nesuglasica, ličnih ambicija pojedinaца, političkih veza i interesa koje su pojedini episkopi zastupali, a što je sve u krajnjoj liniji uticalo i na generalne smerove u kojima se SPC kretala. Ona je nastojala uvek da pred javnošću deluje složno i monolitno i da prikrije unutrašnje probleme i razmirice, pa to čini i danas ne samo kada su u pitanju savremeni događaji, već kada je u pitanju i njena prošlost. Neka zbivanja iz perioda za vreme i posle Drugog svetskog rata svedoče u prilog upravo ovakvoj tezi.

Bez obzira što "zatamnjena" istorija perioda konkordatskih borbi ostaje i dalje takva, knjiga M. Mišovića ima prevashodnu vrednost u tome što otkriva mnoge zanemarene detalje, prezentira novu dokumentaciju i upućuje buduće istraživače na moguće puteve kojima bi se mogli kretati u osvetljavanju delatnosti pojedinih ličnosti ili institucija u pomenutom razdoblju.

Dr Radmila RADIĆ

Dr Nadežda Jovanović – *Zemljoradnička levica u Srbiji 1927-1939. godine*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1994.

Politički život Kraljevine SHS/Jugoslavije dr Nadeždu Jovanović interesuje još iz moskovskog perioda kada je početkom 60-tih godina objavila prvi članak u

jednom od tada najpoznatijih sovjetskih istorijskih časopisa "Novaja i novejšaja istorija" (članak: "Iz istorije političke krize u Jugoslaviji 1928. godine". *Novaja i*

novejšaja istorija. Moskva 1961. IV. 88-89). Kao prva knjiga u novopokrenutoj biblioteci "Studije i monografije" Instituta za noviju istoriju Srbije, ovih dana je izašla iz štampe najnovija studija Nadežde Jovanović iz političkog života Kraljevine Jugoslavije *Zemljoradnička levica u Srbiji 1927-1939. godine*.

Dr Jovanović pripada generaciji istoričara koji su hrabro krčili metodološki i tematski neosvojene i za istoriografiju ne-institucionalizovane prostore savremene istorije Jugoslavije i Srbije, hvatajući se u koštac metodološki smelo sa svim predrasudama koje su vladale oko istorijske distance. Zbog svoga udela u opštem poslu jugoslovenske istoriografije savremene istorije, Jovanovićeva se izborila za nezaobilazno mesto u njoj. Ozbiljno je istraživala politički život Jugoslavije između dva svetska rata, posebno političke sukobe i krize 1925-1938. godine, istoriju političkih partija, komunistički pokret i sindikalni, ali i jugoslovensku masoneriju. Čitavo vreme je okupirana i ulogom ličnosti u istoriji, iz čega je proistekao niz njenih radova o značajnim ličnostima komunističkog pokreta toga vremena: Filipu Filipoviću, Milanu Gorkiću, Radu i Voju Vujoviću i dr. Putokaz za tematski uvid u njena istraživanja pruža već dovoljno i letimičan pogled na bibliografiju radova, objavljenu u *Spomenici Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1949-1989*, Beograd 1988 (str. 51-53).

Dragoljubom Jovanovićem i levim zemljoradnicima, Nadežda Jovanović se sa posebnom strašću bavi od početka 90-tih godina. Zajedno sa dr Božidarom Jakšićem objavila je 1991. godine zapaženu knjigu izabranih političkih rasprava Dragoljuba Jovanovića pod naslovom *Strah od slobode*. Najnovija njena knjiga proširuje se na celu zemljoradničku levicu, uključujući Grupu za socijalnu i kulturnu akciju, na Savez zemljoradnika Srbije i Udruženu opoziciju, ali i srpsko-hrvatske odnose. Studija ima sledeće delove: Predgovor (VII-XII); Prva glava: "Od grupe SKA do formiranja zemljoradničke levice" (15-58); Druga glava: "Delovanje u Savezu zemljoradnika" (59-229); Pogovor (230-237); Napo-

mene (238-293), rezime na engleskom i francuskom jeziku i registar imena (300-308).

Šta je to što je toliko opčinilo Jovanovićevu kod Dragoljuba Jovanovića?

Kratak rezime istorije levih zemljoradnika koju rekonstruiše i analizira Nadežda Jovanović je sledeći: Dragoljub Jovanović se pojavljuje u Srbiji kao fascinantant intelektualac 20-tih godina XX veka kao "francuski dak" i doktor Sorbone, čija je disertacija bila prva disertacija jednog Srbina i Jugoslovena objavljena na francuskom jeziku, a on prvi nosilac francuskog državnog doktorata. Disertacija je objavljena 1923. godine u Parizu kao dve knjige: *Le rendement du travail ouvrier* i *Les stumilants modernes du travail purrier*. Po preporuci Slobodana Jovanovića postaje profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu, gde predaje Agrarnu politiku, što je posle pod istim naslovom objavio kao knjigu. Zajedno sa Mijom Mirkovićem, Otokarom Keršovanim i dr., osniva grupu Socijalno-kulturna akcija (SKA), koja deluje od 1924. do 1927. godine, i objavljuje svoj list *Rad*. Ova grupa 1927. godine ulazi u Savez zemljoradnika Srbije, da bi posle 13 godina izašla iz njega zbog razilaženja i unutarstranačkih sukoba (sa centralnim rukovodstvom), a Jovanović osniva samostalnu Narodnu seljačku stranku 1939. godine. Zbog kritike režima Dragoljub Jovanović je uhapšen 1938. godine, a njegovo suđenje na osnovu Zakona o zaštiti države izazvalo je veliko interesovanje. Levi zemljoradnici pokušavaju da uđu u Udruženu opoziciju, kao i da učestvuju u osnivanju Narodnog fronta kao odgovor na pojavu fašizma. U isto vreme imaju specifičan odnos, kao i sam Dragoljub Jovanović, sa hrvatskim seljačkim pokretom i samim Stjepanom Radićem.

Sumirajući zaključke na kraju istraživanja Nadežda Jovanović, procenjujući značaj levih zemljoradnika u političkom životu Jugoslavije između dva svetska rata, iznosi tvrdnju da mali uticaj levih zemljoradnika na politička kretanja u zemlji ne umanjuje njihovu vrednost i pozitivnu ulogu u društveno-političkim procesima međuratne Jugoslavije.

Ključna ličnost zemljoradničke levice – Dragoljub Jovanović je ne samo njen voda, nego i ideolog. Njegove pristalice su mladi intelektualci u užoj Srbiji, Vojvodini, Crnoj Gori, Hrvatskoj. Na početku XX veka, odrastavši u srbijanskoj planaci, probuđenju klasnom samosvešću u vreme industrijske revolucije, Dragoljub Jovanović (1895-1977) pripada "dačkom socijalizmu" raširenom u Srbiji među školarcima. Školujući se u Francuskoj za vreme Prvog svetskog rata i neposredno posle njega – kada je već bilo stvoreno sa nekoliko novih buržoaskih država na ruševinama moćnih feudalnih carevina, 1918. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, preinačenog naziva 1919. u Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenca, a od 1929. Kraljevina Jugoslavija – Dragoljub Jovanović usvaja ideje socijalizma, veoma žive tada među studentskom omladinom Pariza i cele Francuske. Ovu važnu temu o francuskom uticaju na formiranje socijalističke omladine Srbije, kao i SKOJ-a, u vreme vladanja paradigme o presudnom uticaju ruskog narodnjačkog socijalizma početkom 60-tih godina otvorio je svojom doktorskom disertacijom dr Slavoljub Cvetković (*Napredni omladinski pokret*, Institut društvenih nauka, Odeljenje istorijskih nauka, Serija I – Monografije, 7, Beograd 1965, str. 37 i dalje), da bi to kasnije razvio u studiji *Idejne borbe u KPJ 1919-1928. godine*, ISI, Beograd 1985, str. 35 i dalje.

Dragoljub Jovanović, utvrdila je Nadežda Jovanović, iz Francuske dolazi u Beograd na Pravni fakultet kao zagovornik socijalnog preobražaja tek nastale države, sa zahtevima koji će se u vreme diktature kralja Aleksandra posle 1929. izraziti kao politička borba. Upravo je to jedna od dve velike teme kojima se bavi Nadežda Jovanović u svojoj najnovijoj studiji.

Kakav socijalni preobražaj su hteli da izvedu Dragoljub Jovanović i njegovi levi zemljoradnici? Osnovne ideje levih zemljoradnika formulisane su po Jovanovićevoj od grupe SKA, koja ih je zatim unela u Savez zemljoradnika Srbije. Njena istraživanja su pokazala da su ideološki pogledi levih zemljoradnika bili kombinacija stavova tada savremenih

evropskih teoretičara i analitičara, kao i tvoraca socijalističkih ideja. Iz svega toga su levi zemljoradnici prihvatili princip demokratije u rešavanju privrednih i društvenih problema, pokušavajući da te ideje prilagode jugoslovenskim uslovima. Cilj im je bio ukidanje eksploatacije, ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti, poboljšanje socijalnog i ekonomskog položaja širokih narodnih slojeva, posebno seljaštva. Uključivanje jugoslovenskog društva u evropske tokove i poboljšanje životnog standarda stanovništva po njima bi se postiglo društvenim promenama u toku kojih bi se izvela postepena reforma kapitalističkih u socijalističke odnose, zatim podizanjem svesti i kulture masa stanovništva. Analiza Jovanovićeve je rezultirala zaključkom da su levi zemljoradnici "buduće demokratsko društvo zamišljali kao društvo bez eksploatacije, društvo radne demokratije, u kome caruju kult rada, društvo u kome su uspostavljena određena pravila ponašanja i upravljanja svih subjekata bez prinude i nasilja" (str. 232). Ideja "zemlja i rad" za njih je ishodilo sveukupne čovekove delatnosti. Oni su pristalice socijalističkog načina proizvodnje, prilagođavajući dostignuća socijalnog napretka mogućnostima društva. Snagu za preobražaj društva na osnovama socijalizma nalazili su u seljaštvu, a radnicima su odricali oslobađajuću ulogu. Nisu prihvatili Marksovu i Lenjinovu ideju o diktaturi proletarijata, jer su bili protivnici bilo koje diktature. Društveni preobražaj putem reformi i postepenog preobražaja kapitalističkog sistema u socijalistički izveo bi se pomoću sistema kolektivnog rada u zadrugama i kooperativama seljaka i pretvaranjem državne svojine u zadružnu. Dragoljub Jovanović je verovatno kao evropski obrazovan intelektualac socijalističke orijentacije znao za dileme kritičke misli socijalizma Zapadne Evrope, koje je Roza Luksemburg (Luxemburg) definisala u knjizi *Socijalna reforma ili revolucija?* (1898-1899) diskutujući sa Bernštajnom (E. Bernstein).

Jovanovićeva smatra da je opredeljenje levih zemljoradnika da suštinu ideje socijalizma svedu na probleme sela i života seljaka, idealizirajući ih, bilo ogr-

ničavajući faktor u idejnom nasleđu levih zemljoradnika, kao i prepreka za široko okupljanje najširih slojeva stanovništva oko tog pokreta. Socijalnim i ekonomskim programom za selo, levi zemljoradnici su se po Jovanovićevoj razlikovali od ostalih političkih partija u Srbiji.

OVAKO shvaćen i formulisan preobražaj društva Dragoljub Jovanović je definisao kao "agrarni socijalizam". On je o tome objavio niz članaka i tekstova i održao mnoga predavanja (knjige: *Socijalizam i seljaštvo*, Beograd 1941; *Socijalni preporodaj*, Beograd 1925; članak: "Socijalna organizacija demokratije" i "Demokratija i socijalizam").

Druga pojava, zbog koje N. Jovanović interesuju levi zemljoradnici, a možda i prva po rangu, jeste shvatanje i delatnost D. Jovanovića o preuređenju tadašnje Jugoslavije u svetlu rešavanja hrvatsko-srpskih odnosa, za njega ključnog problema. U borbi protiv vladajućeg režima levi zemljoradnici su se zalagali za ukidanje centralizma i državno-pravno preuređenje države na osnovama federalizma kao i obezbeđivanje demokratskog razvoja zemlje. Država je trebalo da bude preuređena u federaciju slobodnih naroda, zasnovanu na širokim samoupravnim pokrajinama i slobodnom odlučivanju naroda putem plebiscita. U tom smislu su proklamovali samostalnost organa uprave od opštine do sabora ili skupština u svakoj pokrajini i federalnoj jedinici, zatim strogu kontrolu parlamenta nad vladom. Po njima federalističko uređenje će ukloniti međunacionalne sukobe, a rešenje hrvatskog pitanja videli su u ravnopravnim vezama i saradnji dva najveća naroda na jugoslovenskom tlu.

Dragoljub Jovanović je bio zagovornik širokog seljačkog pokreta u Srbiji, koji bi "po uzoru na hrvatski, okupljao sve seljake Srbije, Vojvodine, pa i Bosne, odnosno usmeravao njihovu socijalnu borbu". Sporazum između Srba i Hrvata predstavljao je zalogu za učvršćenje države i jačanje njene odbrambene moći u vreme sve veće agresivnosti država koje su težile revanšizmu i reviziji mirovnih ugovora, odnosno protiv moguće agresije fašističke Nemačke i Italije u Jugoslaviji. Levi zemljoradnici su bili za narodni, a ne

samo za politički sporazum. U isto vreme tražili su saveznike u Udruženoj opoziciji i komunistima. Vezujući se za njihovu opciju Jovanovićeva kaže: "Na žalost, nisu imali razumevanja ni jednih, ni drugih. Nisu ih podržavali ni hrvatski politički vrh, ni vodstvo Udružene opozicije, ni komunisti, videći u tome samo ambicije Dragoljuba Jovanovića, da dođe do političkog vrha i pod svoje stavi druge političke stranke, razbijajući Udruženu opoziciju i ometajući KPJ, posebno u periodu stvaranja Narodnog antifašističkog fronta" (234-235).

Jovanovićeva ocenjuje kao pozitivne tekovine ideologije i političke borbe zemljoradničke levice ovako zalaganje za rešavanje hrvatskog pitanja, uz oštru kritiku centralizma i njegovih nosilaca na srpskoj strani i nerazumnih zahteva hrvatskih političara za sve većim pravima i teritorijama. To su levi zemljoradnici i dokazali, po njenom mišljenju, na parlamentarnim izborima 1935. i 1938. godine u prihvatanju Sporazuma od 8. oktobra 1937. i Sporazuma Mačeka i Cvetkovića 1939. godine. Za Jovanovićevu oni su bili istovremeno i "principijelni branioci interesa srpskog naroda i rešavanja srpskog pitanja, kritikujući jednostrano formiranje Banovine Hrvatske bez saglasnosti srpskog naroda, kao što je ujedinjenje 1918. godine izvršeno bez hrvatskog naroda" (str. 234). Ujedinjenje 1918. nije izvršeno ni uz saglasnost srpskog naroda, kao takvog (S.Đ).

Kontradiktornosti i nejasnoće u ponašanju i stavovima levih zemljoradnika i Dragoljuba Jovanovića su vidljive. One su izražene na str. 234 i 235 studije Nadežde Jovanović u vezi ocene o odnosu Dragoljuba Jovanovića prema vodi Hrvatske seljačke stranke dr Vladimira Mačeku. Levi zemljoradnici su prihvatili sporazum od 8. oktobra 1937. i Sporazum Cvetković-Maček, a Jovanovićeva zaključuje na str. 235 sledeće: "Dr Jovanović se duboko razočarao u vođu Hrvatske seljačke stranke dr Vladimira Mačeka, koga je smatrao ličnim i političkim prijateljem, posle sklapanja sporazuma sa srpskim opozicionim strankama 8. oktobra 1937. posebno sporazuma sa vladom Dragiše Cvetkovića 1939. godine

i formiranja Banovine Hrvatske. Ipak, on je te korake podržavao kao početak srpsko-hrvatskog sporazuma i rešavanja hrvatskog pitanja. demokratizacije društveno-političkog života i ukidanja centralizma. Razočarenje je bilo izraženo u ocenama da je Sporazum Cvetković-Maček jednostrani akt političkog vrha, pravljen bez srpskog i drugih naroda. Sporazum rešava hrvatsko pitanje, ali ne i srpsko. Nije izvršena reorganizacija države za druge pokrajine, niti su predstavnici hrvatskog naroda u vladi išta

učinili na eliminisanju zakona diktatorskog režima, nego su kumovali novim reakcionarnim potezima vlade. Sve je to bio dodatni uzrok daljem slabljenju Jugoslavije".

Najnovija studija Nadežde Jovanović, o kojoj smo ukratko izneli neka najopštija zapažanja, pobuđivače interesovanja i javnosti i istraživača za ovaj deo istorije, ali i teorije, Jugoslavije između dva svetska rata.

Dr Smiljana ĐUROVIĆ

Dr Živan Stojković, Hranislav Rakić i Nikola Ilić – *Okupacija u leskovačkom kraju 1941-1944, Leskovac 1994.*

Dr Živan Stojković, Hranislav Rakić i Nikola Ilić (u daljem tekstu autori) pripadaju grupi vrsnih istraživača i poznavalaca istorijske prošlosti naroda leskovačkog kraja, posebno za period Drugog svetskog rata (1941-1945). Obradujući razne probleme iz ovog perioda dali su veći broj zapaženih zajedničkih ili posebnih monografskih dela, koja značajno doprinose proučavanju naše istorijske prošlosti iz perioda Drugog svetskog rata. Jedno od takvih monografskih dela jeste i *Okupacija u leskovačkom kraju 1941-1944*, koje je izdao Narodni muzej Leskovca 1994. godine u okviru svojih posebnih izdanja.

U dugoj i burnoj istorijskoj prošlosti narod Srbije često je doživljavao okupacije. Samo u prvoj polovini XX veka dve: 1915-1918. i 1941-1944. Fenomen okupacije, dakle, bio je prateća pojava istorijskog postojanja našeg naroda na ovim prostorima Balkana. Stoga je i razumljivo što je često predmet pažnje vrsnih istoričara, posebno okupacija 1941-1944. godine.

Potreba detaljnije historiografske i druge analize ovog fenomena bio je osnovni motiv autorima da pristupe njenoj obradi za područje leskovačkog kraja, koje obuhvata leskovački, vlasotinački i jablanički srez, jer u historiografiji do sada nije bilo radova u celini posvećenih ovom pitanju. Ukoliko se o tome i govorilo, bilo je

samo u kontekstu drugih tema, pa je, samim tim, ona parcijalno obrađivana.

Okupacija leskovačkog kraja imala je svoju specifičnost. Naime podelom Kraljevine Jugoslavije, nakon okupacije, veći deo leskovačkog kraja pripao je nemačkoj okupacionoj zoni, a manji deo bugarskoj. Tako su na ovom području tokom Drugog svetskog rata postojala dva sistema okupacione vlasti – nemački i bugarski, koji se po ciljevima nisu mnogo razlikovali, ali su imali drugačiju organizaciju. Nemačka je odmah uspostavila svoju okupacionu vlast sa više važnih institucija, a istovremeno je reorganizovala srpsku vlast kojoj je dozvolila samo prividno samostalno funkcionisanje, ali pod strogom svojom kontrolom. Na drugoj strani, Bugari su sproveli istu organizaciju vlasti kao i u svojoj zemlji. Tako je započeo period nemačke i bugarske okupacije od sredine aprila 1941. do sredine oktobra 1944. godine.

U obradi problema okupacije u leskovačkom kraju autori su koristili originalnu građu institucija srpskih vlasti i objavljenu nemačku građu, a zbog nedostupnosti samo delimično bugarsku građu, što je i nedostatak ove knjige. Istraživanja su izvršena u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (fondovi Nedićeve arhive, nemačke arhive, četničke arhive, bugarske arhive, vašingtonske arhive), zatim u Arhivu Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova